

ЧЛАНЦИ

Младен ЗАГАРЧАНИН*

„АРХЕОЛОГИЈА АРХИТЕКТУРЕ“ НА ПРИМЈЕРУ ЦРКВЕ СВЕТОГ АРХАНГЕЛА МИХАИЛА НА ПРЕВЛАЦИ

ABSTRACT: In this paper we discuss the archeology of architecture on the example of the monastery of St. Michael on the Prevlaka island in Boka Kotorska. This part of archeology is almost unknown to archaeological science in Montenegro, and it is based on the experience of researching the Old Town of Bar in the period between 2004 and 2012, although it has been present in European archaeological science for decades. The Church of the Saint Michael on Prevlaka is a multi-layered building, which was systematically researched in 1956. and 1957, and in the period between 1997. and 2005, when it was completely excavated. It was built on the foundations of an early Byzantine church from the 6th century, and in the 9th or 10th century it was remodeled for the Benedictine monastery, which was demolished in the first half of the 11th century. Around 1220, the ruined remains of the basilica were rebuilt for the purpose of the bishopric of Zeta, which was enthroned on Prevlaka in this period. In the paper, we tried to show the methods of masonry of both eras, which especially refers to the altar area, which, according to new studies, was rebuilt on the foundations of an older basilica from the 9th/10th century. Also, primarily on the basis of comparing the vertical and horizontal stratigraphy, the genesis of the remodeling of its interior is followed, with all the main characteristics that allow us to understand how the architectural conception of the worship space changes, that is, how the church gets a new altar, dome, modified narthex, building from the north side etc.

KEYWORDS: *Archaeology of Architecture, Stari Bar, Saint Catherine, Prevlaka, Saint Archangel Michael, Basilica, Benedictine monastery, Zeta episcopacy*

* Аутор је археолог у Завичајном музеју у Бару.

Када је 2004. године започет пројекат истраживања Старог града Бара под називом „Serenissima“, који је трајао без прекида до 2012, први пут је на простору Црне Горе у методолошком поступку истраживања древног градитељства коришћен појам „археологија архитектуре“. Наиме, исто онако како се Харисовим поступком (Harris matrix) почело са истраживањем објекта 168 (дио цитаделе града Бар), биљежењем сваке откопане археолошке цјелине (US-unita stratigrafia), тако се почела употребљавати и „матрица“ за анализу архитектуре старих грађевина, спајањем свих засебних градитељских цјелина (USM-unita stratigrafia muraria) у одређени хронолошки оквир. На тај начин је анализирана градња више средњовјековних објеката.¹ Посебна пажња у изучавању генезе једне градитељске цјелине дата је при проучавању цркве Свете Катарине Синајске (сл. 1), мале романоготичке капеле која се налазила над пролазом. Дотадашња истраживања базирала су се на Бошковићевим анализама овог објекта, које садрже низ веома квалитетних запажања. Ипак, током проучавања Свете Катарине 2006. године, узети су у обзир сви подаци: ископавање објекта 8АБ и 9АБ, ископавање објекта 15 и све доступне археометријске методе (метода анализе угљениковог изотопа С 14, антрополошка и архео-зоолошка проучавања) и „археологија архитектуре“². Дошло се до изванредних хро-

¹ Пројекат „Серенисима“ је започет 2004. године у сарадњи Завичајног музеја у Бару и Универзитета Ка Фоскари у Венецији (Universita Ca' Foscari), Универзитета Приморска (Univerza v Primorskem) у Копру и Универзитета у Инсбруку (Innsbruck), а учествовали су и универзитети у Оксфорду, Универзитет Ена из Молисеа (Ena, Molise), Универзитет у Београду и Политехнички факултет из Милана. Током истраживања која су трајала осам година, истражено је више архитектонских цјелина, комплексног карактера (8, 9, 10, 14, 45, 100, 101, 112, 114, 136, 43, 144, 145, 146 и 168), а резултати археолошких истраживања објављени су у неколико публикација: Stari Bar. „The Archaeology Project 2004“. Gelichi, S.; Guštin, M. (eds.), Preliminary Report. Firenze 2005; Stari Bar. „The Archaeology of an Abandoned Town“. Gelichi, S. (ed.), The 2005 Project in Stari Bar. Firenze. 2006; Stari Bar. The Archaeology Project 2006-2007, A town through the ages. The 2006-2007 Archaeological Project in Stari Bar by Sauro Gelichi. Firenze 2008; Stari Bar. «Storie di una città». Gelichi, S.; Zagarčanin, M. (eds), Stari Bar tra antichità ed epoca moderna attraverso le ricerche archeologiche. Firenze 2013. Gelichi, S., et all, Stari BAR, Preliminary report, The Archaeology of an Abandoned Town, The 2006. Project in Stari Bar, Firenze, 113-128. Метода „археологије архитектуре“ примјењивана је на анализи архитектонских остатака ранохришћанске цркве на Валиком Пијеску: Загарчанин, М. Ранохришћанска црква на Великом Пијеску, Бар, 2012, а затим и остатака манастирске капије-куле на Свачу 2012. године: Zagarčanin, M. Srednjovjekovni grad Svač. Rezultati iskopavanja 2012. godine i nova zapazanja. Nova antička Duklja VIII, JU Muzeji i galerije Podgorice, Podgorica 2017.

² Стратиграфска анализа је методологија која покушава да се прилагоди археолошким проучавањима коришћењем такозване Харисове методе, јер су основе градитељских структура засноване на два главна принципа: са једне стране, грађевина је подложна

нометријских запажања, која су бацила потпуно нову слику на развој и преобликовање једног објекта током скоро пет стотина година, од хришћанске цркве у кули капији, па све до отоманске уцерице која је промијенила свој функционални склоп и приподобила га основним потребама профаног живота. Даљим документовањем градитељских цјелина (преградњи, дозиђивања, преправки), утврђено је њено константно прилагођавање новим потребама, посебно након турског освајања града. Овим смо добили специфичан начин „читања“ зиданих цјелина која су показивала многобројне интервенције, а што се могло пратити на основу различитих техника градње, употребе малтера и агрегата потребних за његово справљање, петролошких својстава камена који је употребљаван, врсте кровних покривача - ћерамида или лисна-те камене плоче итд.

Када су радови сумирани у књизи, гдје је обухваћена генеза простора на коме су се дешавале огромне промјене: нпр. објекти 8АБ–9АБ, од гробља из времена Дукље у 11. вијеку датованог новцем Манојла Комнина (1143–1180), преко палисадног бедема 11–13. вијека, чије су се угљенисане греде нашле у добро очуваним слојевима, затим зидање јужног бедема у 13. вијеку, који је био интегрисан са првобитном кулом-капијом страдалом у земљотресу или неком локалном сукобу, па опет промјена њеног архитектонског склопа и зидање романоготичке капеле изнад капије, дошло се до резултата који су омогућили да не само црква Свете Катарине, већ и цијели простор око ње, добије ново тумачење, које сеже од 11. вијека па све до припреме за рестаурацију 2017. године.

Знање стечено овим пројектом омогућило нам је да наставимо са овом методолошком праксом у оквиру урбане археологије, фортифика-

стратиграфским процесима кроз вријеме, а са друге, као последица овога, грађевину треба третирати као и сваку другу категорију археолошког налазишта. Разлика између њих је да се археолошко налазиште (конвенционална археологија) распростире хоризонтално, док је код грађевине стратиграфија распрострањена и по вертикалној линији. Зато се стратиграфија градње објекта мора проучавати на нивоу кориштења археолошке методологије („Харисов метод“), који објашњава и датује различите фазе кроз које је грађевина постојала, од самог почетка изградње па све до краја проучавања. Из овога слиједи детаљне анализе њених стратиграфских јединица, активности и конструктивних процеса. Свака архитектонска јединица (кућа, црква, кеновијални комплекс, фортификација итд.) мора се проучавати на овом нивоу, и користећи археолошку методологију, он подлијеже трансформацијама које производе различите грађевинске интервенције. Из тога слиједи стратиграфски низ, који се јасно документује и издваја путем читавања стратиграфских параметара. Ово су основни принципи „археологије архитектуре“ који морају бити инволвирани у свако проучавање наших древних споменика, па чак и онда када се не врше хоризонтална или конвенционална ископавања јер овај процес у „археологији архитектуре“ може бити потпуно аутономан.

кационих објеката³, вила рустика⁴, мостова, и ранохришћанских цркава⁵. Тако смо у завршним фазама ископавања манастира Светога архангела Михаила на Превлаци у одређеним сегментима везаним за градитељство, радили истом овом методологијом, методом „археологије архитектуре“⁶, што је резултирало једном комплетно новом стратиграфском сликом, која је умногоме промијенила досадашње стереотипе који се нису ослањали на комплетне истраживачке радове, или су из њих црпили само опречне ставове како би се спријечила могућност да се дође до научног сазнања.

Нажалост, овдје, у овом раду, у могућности смо да саберемо само дио резултата и да их прикажемо као новину у тумачењу архитектуре цркве Светога архангела Михаила на Превлаци. Посебно је ово важно са аспекта побијања паушалних закључака који су произишли као плод једног недовршеног процеса истраживања започетог 1956. и 1957. године, под руководством професора Јована Ковачевића и Војислава Кораћа.⁶

Досад није направљена комплетна студија која би могла да обједини археолошка истраживања и архитектуру Светог архангела Михаила на Превлаци, а понајмање цјелокупне манастирске цјелине са конацима, агријумом, кулама, гробљем итд. У научно проучавање храма на Превлаци први се упустио Војислав Кораћ, који је дао своја тумачења ископавања у којима је као помоћник Ј. Ковачевића учествовао.⁷

Кораћева проучавања односила су се на мали проценат откопане архитектуре, али упркос томе што недовољна истраженост није давала за право да се упусти у коначне закључке, или хипотезе темељене на непостојећим остацима, професор Кораћ је ипак доставио смјеле претпоставке које ће у будућности унијети и одређене забуне. То ће се увелико одразити на сагледавање основе архитектонских концепција из двије епохе: прве, старијег бенедиктинског храма из 9–10. вијека, и дру-

³ Загарчанин, М. *Истраживање отоманског утврђења Табија на Голом брду у Сутомору*, (у штампи)

⁴ Загарчанин, М. *Нова истраживања римске и рановизантијске виле на локалитету Миришта у Петровцу*, Nova antička Duklja V, 2014. str.19-60.

⁵ Загарчанин, М. *Ранохришћанска црква...* стр. 13.

⁶ Дуго након завршетка истраживања проф. Ковачевића и В. Кораћа, а сада већ поприлично давно, изашла је 2000. године у Старинару кратка студија професора В. Кораћа: Korać, V. *Ostaci manastira sv. arhandela Mihaila na Prevlaci*, Starinar LI, Beograd 2001, 135-147, а нешто прије тога и неки уводни чланци: Korać, V. *Prevlaka u Boki Kotorskoj*, Starinar IX-X, Beograd 1959, 388-389; Korać, V. *Sedišta dweju zapadnih Savinih episkopija: Ston i Prevlaka, Sveti Sava u srpskoj istoriji i tradiciji*, Beograd 1998, 85–91. професор Ковачевић је своје кратко излагање о Превлаци сумирао у неколико реченица, не упуштајући се у неке веће закључке.

⁷ Кораћ, В. *Остаци манастира...* 135–147.

ге, обновљеног храма за потребе Зетске епископије у 13. вијеку, са великим промјенама у унутрашњој организацији простора.

Не бисмо погријешили ни ако бисмо казали да је проф. Кораћ био на добром путу да докаже оно што ћемо ми приказати у овој краткој студији, јер је своје излагање о цркви водио понекад исправно, с обзиром на то да црква на завршетку истраживања 1957. године није била ни приближно ископана до краја. Он је у свом закључку претпоставио низ архитектонских цјелина који нису откопани никада, поткопавши тиме и могућност реконструкције храма из времена Зетске митрополије, јер је предложио хипотезу која је потпуно неприхватљива, и која нема нити један детаљ који би могао да се узме као могући доказ његових промишљања о једнобродној цркви рашког типа.⁸ Можда толико јако и не би одјекнули његови закључци да су истраживања била завршена, и да се онда приступило анализи свих података и груписању чињеница у један оквир, али овако, сви будући закључци као да су се завршили на овој констатацији, без обзира што је касније урађено много тога да бисмо добили конкретније археолошке податке и већи број конкретног археолошког материјала.

Истраживањима манастира највише се бавио проф Ђорђе Јанковић⁹, а његови радови се базирају на теренским чињеницама након комплетираних археолошких истраживања и документације током 14 година систематског рада (1997–2011). Он је могао са сагледа све оно што професор Кораћ није могао због недостатка теренских чињеница, али су неки од његових закључака били претјерано везани за одређене историјске догађаје, допустивши да они воде истину умјесто да се истина приповједа кроз оно што је савршено познавао, стратиграфију. Ипак, допринос професора Јанковића је немјерљив, јер је у периоду од 1997. па све до 2011. успио да откопа скоро цијели манастирски комплекс, осим једног дијела који лежи испод тзв. Кметовог стана и куће Екатерине Властелиновић из 19. вијека, гдје су донекле и урађена истраживања.¹⁰

⁸ Исто, н.д. 150, сл.8.

⁹ Јанковић, Ђ. *Српско Поморје 7–10. стољећа*, Београд 2007, 95–106; Ђ. Јанковић, *Saborni hram Svetog arhangela Mihaila manastira Ilovice, Drevnohrišćansko i svetosavsko nasleđe u Crnoj Gori – Cetinje*, Митрополија црногорско-приморска, Београд, Институт за теолошка истраживања PBF, 2010.

¹⁰ Радови о Превлаци који настају од 19. вијека, посебно радови Младена Црнгорчевића, изузетно су значајани за проучавање археологије, историје и етнографије Светомихолске превлаке. Ипак, то су пионирски подухвати настали као сублимација различитих утицаја, историје, традиције, и оних почетака археологије који су драгоцјени за сагледавање стања локалитета у то вријеме: Црногорчевић, М., *Arhitekturni fragmenti na Prevlaci*, *Starinar* 1890, год. VII, бр. 1, стр. 22–29.; Исто, *Miholjski zbor u Boki Kotorskoj*, 1893, год. X, бр. 1–2, стр. 1–73. Исто, *Starinske grobnice na Prevlaci*, *Starinar* 1892, год. X, бр. 2, стр. 55–66. I.

На почетку излагања о „великој цркви“¹¹, од које је био најбоље видљив источни дио, Кораћ је закључио да је могуће дати идеалну слику „прероманичке грађевине“, њену просторну замисао и горњу конструкцију: „Остаци све три апсиде омогућују да се источни дио грађевине поуздано реконструише. Средња, највећа апсида полукружна је изнутра и споља. На мјестима на којима се спајају северни и јужни почетак конхе апсиде са почецима унутрашњих полукружно озиданих зидова бочних апсида видљиви су почеци пиластера на које су се вероватно ослањали полукружни лукови изграђени између средњег и бочних бродова грађевине, у ствари на бочним зидовима средњег брода“.¹²

Остаци олтарског простора се састоје од: централне апсиде која је кружног облика споља и изнутра, и двије бочне, у којима су смјештени ђаконикон и проскомидија, правоугаоног облика споља а полукружног изнутра. На спољној страни средње, полукружне апсиде, очували су се остаци плитких лезена. Бочне апсиде, иако неједнако сачуване, имају исти облик, што се закључује према довољно сачуваним остацима. Остаци јужне апсиде омогућују реконструкцију обје бочне апсиде, јер је сјеверна апсида након страдања православне цркве током 15. вијека, искориштена како основа за гробљанску капелицу која је на мјесту сјеверне бочне апсиде саграђена најраније у 16. вијеку.

На источним зидовима цркве биле су озидане лезене, које су се налазиле тачно на рубовима равни источних зидова апсида, а није их било на бочним странама спољних завршетака бочних апсида. Може се закључити да су између лезена на источној страни аркадни фризови почивали на конзолама, као и да је то случај са бочним зидовима, гдје су текли цијелом дужином испод кровног покривача, а вјероватно и на прочељу. На то указују дјелови конзола пронађени током истраживања.

Када смо у уводу казали нешто о „археологији архитектуре“ и навели неке примјере који су нам приближили како се третирају стратиграфске цјелине на једној грађевини, приказали смо примјер истраживања цркве Свете Катарине у Сатаром граду Бару: методологију и начин на који се третирају све промјене на зидним масама кроз тако дуг период трајања једне грађевине, која је прешла пут од црквеног објекта изузетне стилске вриједности до обичне отоманске учерице. На тај начин смо ријешили многе недоумице које се тичу хронологије градње ове романоготичке цркве, њеног комплексног градитељства и основне намјене, за коју се доскора мислило да је само црквица над пролазом, али се правилним ишчитавањем свих фаза дошло до закључака да је то у почетку била висока кула са капијом и црквом на много већем етажу. По-

¹¹ Кораћ, В. *Остаци манастира...* 140–141.

¹² Исти, н.д. 141, 142,

што је рад на овој црквици (и теренски и по питању „археологије архитектуре“) приказао и њено мјесто у оквиру историјских кретања у граду Бару, примијењен је исти метод стратиграфске анализе градње цркве Светог Архангела Михаила на Превлаци, тако да смо раздвајањем великог броја стратиграфских јединица у вертикалној и хоризонталној стратиграфији, дошли до најисправнијег хронолошког односа ове, можда и најзначајније богомоље зетског средњовјековља.

Најважнији дио црквене грађевине је олтарски простор, или презбитеријум, мјесто гдје се налази неколико засебних црквених елемената у зависности од величине грађевине и њеног значаја: синтронос, амбулаториум, епископски трон, схола канторум... и др. То је и простор који се код цркава базиликалне концепције углавном ради на два начина: само са полукружном централном апсидом и са полукружном централном апсидом и двије мање, полукружне бочне апсиде. Код овог другог типа, који се среће од ранохришћанског доба, постоје и одређене варијације које се тичу облика апсида: тако издвајамо тип базилике коме припада Свети архангел Михаило, са једном централном апсидом и двије бочне, сјеверна и јужна, правоугаоне споља а полукружне изнутра и, затим, позније базилике са централном апсидом правоугаоне основе и двије бочне апсиде полукружне основе (овај случај имамо само код једне цркве на бенедиктинском Ратцу, гдје је црква Пресвете Богородице која је завршена само у нивоу крипте замишљена на овај начин)¹³.

Источни дио храма Светог Михаила, за који је професор Кораћ мислио да је у потпуности грађевина из ранороманичког¹⁴ доба, зидан је у алтернацији црвеног и бијелог камена, обликованог у релативно правилне квадере различитих ширина, док је висина ових редова скоро иста. Сви квадери су клесани у клин „са леђа“, како би оба лица, и спољње и унутрашње, створила довољно простора да приме малтер и „трпанац“ који се састојао углавном од опиљака клесаног камена (Сл. 4-6).

Клесане квадера у 9/10. вијеку знатно се разликује од начина клесања камена у 13. вијеку, код обновљеног храма Зетске епископије. То ћемо доказати на основу градње зидова, како бисмо поткријепили основне постулате наших тврдњи о концепту цркве из времена Зетске епископије. Зидања цркве из 13. вијека, односно оне фазе које су обновљене, одликује специфичан начин обликовања спољњих површина. Прво, начин клесања камена олтарског простора се увелико разликује

¹³ Загарчанин М., *Манастир Ратац и краљица Јелена, Јелена - краљица, монахиња, светитељка*, Тематски зборник радова посвећених краљици Јелени, Манастир Градац, 2015. 85–119.

¹⁴ Кораћ, В. *Остаци манастира...* стр. 141, 142.

од начина клесања осталих зидова цркве, као и зидова свих откривених манастирских цјелина.

Користи се црвенкасти и бјеличасти кречњак, који се обрађује другачије него код бенедиктинског начина градње, које је такође изузетног занатског умијећа, али другачије обраде и врсте камена. Површине квадера олтарских апсида су клесане правилно, скоро равних површина, што је постигнуто минуциозније, клесањем (тј. пиковањем) шпицастим длијетом. Код спајања квадера преко фуге се мистријом остављао танак слој кречног малтера који је справљен од ситно просијаног морског пијеска, а затим се по средини фуге урезају плитке линије на мјестима гдје се састављају тесани квадери. Клесање у 9/10. вијеку је такође правилно, али нешто грубље, употребом равног длијета (обијача) којим су се формирале равне ивице, нешто буњасте и неравније спољне површине, док се спајање квадера врши тако да фуге буду што мање, без дерсовања, и у алтернацији тањих и дебљих тесаника; понекад с уметањем мањег комада, или лиснатог, плочастог камена ради уравнивања редова (сл. 3. 1-5).

Током ископавања источног дијела цркве 2005. године, дошли смо до још података о олтарском простору који је евидентно додат најкасније у 13. вијеку. Прво, сокл који је постављен на веома јаке темеље рађене од откинутих стијена и формираних полукружно, зидан је од локалног пјешчара и лапорца, али се осим ових комада користе и већ готови квадери (као сполије) са старијег храма. Значи, са већ срушене фазе бенедиктинске цркве узимани су тесаници како би се формирала правилна основа за наставак зидања. Веома слично као на полукружним апсидама Богородичиног манастира у Студеници. (Сл. 2.2).

Друго, темељ источног дијела ове фазе није рађен за архитектонску концепцију цркве овог типа, и свакако је много старији. Он је само уподобљен другачијој основи олтарског простора. *Не постоји нити један разлог да се за бочне правоугаоне апсиде раде полукружни темељи формирани од одломљених и одозго уравнатих стијена*, и то у ширини основе која за око 1 метар премашује основу бочних апсида. Зато је основа храма на источном дијелу могла првобитно бити предвиђена само за полукружне бочне апсиде већих димензија, и по сваму судећи била је нешто већих размјера. То значи да је прероманички храм имао другачији олтарски простор (сл. 2. 1).

Зидови „сакристије” (102, 103, 103А) на сјеверној страни (АЦ 200А) и сјеверни зид (101) су потпуно дугачије клесани и зидани него зидови олтарских апсида и они припадају старијој фази (9/10) вијека (сл. 9). Због оваквог система зидања, на старим темељима, и реституцијом очуваних зидова старије грађевине, градитељ је своју нову ар-

хитектонску концепцију морао статички да осигура. Тако је дошло до постављања контрафора (203, 510 и 501), како због ојачавања зидних платна који су у неким дјеловима били зидови старије грађевине, затим због саме конфигурације терена која нагло пада према западу и сјеверозападу, а понајвише због постављања куполе која је сада оптеретила унутрашње лукове прислоњене уз пиластре на зидовима (сл. 9).

Проблем западног темеља зида (111) и основе за улазну степенишну конструкцију (109) који је у проучавању храма настао код професора Кораћа¹⁵ произилази из чињенице да ова основа није била до краја откопана, као и да током тих истраживања нису пронашли припрагу, која је откопана између 2001. и 2003. Он је сматрао да је у „размишљањима о идеалној реконструкцији цркве неопходно имати у виду да је велико проширење западног зида настало као плод замисли да се на западној фасади изгради неко посебно постројење, можда јачи пиластри на рубовима фасаде или нешто слично“.¹⁶

Ипак, није узета у обзир чињеница да је тло овдје у великом паду, и да је састав стијене несталан (негдје у растреситијим прослојцима, а негдје у компактним жилама тврдог лапора који је кориштен за градњу темеља, па чак и зидова у римском периоду) и да је потребна веома јака основа на западној страни како би црква могла да поднесе високу фасаду улазног дијела. У ископавањима 2011. године, то ће се и потврдити сагледавањем читаве темељне зоне западног дијела припрате, посебно на њеној сјеверозападној страни гдје је темељ изведен од енормно великих блокова фино приклесаних стијена (посебно на сјеверозападном углу који је најдубљи).

Да ли западни темељи цркве припадају млађој или старијој фази? На ово питање имамо одговор сагледавајући однос зидова 101, сјеверног зида цркве, и темељног зида рађеног од веома крупних блокова 111. Сјеверни зид 101, рађен изузетно квалитетно од клесаних квадера, одједном се прекида, а наставља се зидањем крупним темељним блоковима 111 и даље 109 и 112. На ове темеље се конструктивно надовезује сјеверни зид припрате 107, рађен истим опусом као источни дио са бочним (116 и 118) и централном апсидом (117), у алтернацији бијелог и црвенкастог кречњака. Када је говорио о концепту прероманичке цркве, проф. Кораћ је констатовао да је реконструкција базиликалног типа цркве из 9/10. вијека сасвим могућа. Иако црква није била откопана до краја, иако нису пронађени темељи за стубове који су откопани тек 2005. године, он је нацртао схему која се скоро поклапа са стањем након истраживања цркве, с тим што није могао знати да источни дио са полукруж-

¹⁵ Кораћ, В. *Остаци манастира...* 141-146.

¹⁶ Исти, н. д, 143.

ном бочним апсидама (116, 117, 118) не припада раној романици и да је у том периоду (9/10. вијек) олтарски простор био другачије ријешен.

Код прероманичке цркве, путање три јака полукружна темеља пратили су зидови полукружних апсида, а за такву тврдњу имамо и археолошке доказе (сл. 2. 1, 2). Професор Кораћ наводи: „Основне димензије велике цркве и трочлана организација њене источне стране говоре поуздано да се радило о тробродној базиликалној грађевини.”¹⁷ Јесте, ту нема спора, ранороманичка црква је била тробродна базилика, али на терену се указала нешто другачија основа од оне коју је на основу пропозиција и слободним домишљањем професор нацртао у идејном рјешењу. Умјесто три пара слободноносећих стубова, на терену су се појавила четири пара.

Три основе ступца су због конфигурације терена (растреситија подлога и нижи нагиб) фундиране од одломљених комада живе стијене (113, 114, 115), а четврти (115А) озидан је од плочастог камена положеног на стијени и утопљеног у кречни малтер. Она је, што ћемо касније јасније приказати, постала основ за преобликовање простора ранороманичке базилике у цркву уписаног крста, јер је са ступцима 114, 127 и 124 чини квадратну основу за постоље које је изнијело куполу на пандатифима (сл. 9: сл. 2, 3).

У једном тренутку, када је имовинску превласт у 19. вијеку над већим дијелом острва на коме се налази манастир преузела контеса Екатерина Властелиновић Сундечић, почеле су романтичарске замисли о могућности обнове овог велелепног здања. Тада су остаци били још боље очувани, није било дивљаштва¹⁸ бунгаловског насеља и нешто се могло предузети са остацима, макар са гробљем и његовим каменим мобилијаром који је девастиран и одношен као антикварни материјал. Први велики корак био је, по свему судећи, превелики залог, јер је ова изузетна жена започела обнову храма, односно изградњу сасвим нове цркве на основама старије цркве светог Архангела Михаила, али се успјело озидати само неколико редова апсиде 117А (сл. 9). Видјевши да је то превелик подухват за цијелу светомихољску заједницу, а не само за њу, Екатерина Властелиновић је одлучила да обнови средњовјековну цркву светог Николе, и посвети је Светој Тројици. Тако је од квадера и сполија са старог храма (тесаника карактеристичних за 13. вијек) озидана прелијепа црквица, која је на овом мјесту постојала чини се и у периоду раног средњег вијека.

Када је професор Кораћ образложио своје виђење прероманичке базилике, требало је и да негдје смјести цркву из времена Светог Саве,

¹⁷ Исти, н.д, 141-163, стр. 150, сл. 7.

¹⁸ Мијовић, П. *Озлоглашено наслеђе*, Обод 1971

али му је свака идеја осим једне изгледала бесмислена, нажалост. Та идеја је била да управо од тог комада апсиде (117А), који се очувао до данас, направи идеалну реконструкцију непостојећег објекта на основу цркве Светог Петра у Богдашићима¹⁹ и других цркава „рашког типа“. Тако је, искористивши апсиду, нацртао једнобродну цркву са куполом и бочним пијевницама, приближивши је изгледом, како је то сам навео „рашкој градитељској школи“ и црквама које су рађене диљем српских земаља у 12. и 13. вијеку, и касније. Међутим, од те цркве током археолошких ископавања није нађен нити траг малтера, а камоли неки зид. Она је несрећно упала у професоров рад, послуживши опет неким другим ненаучним приказима да спекулишу о томе да је црква заузета, да је манастир отет, иако је то била „руина“.

Када се бирало мјесто за Зетску епископију, манастир на Превлаци није постојао више од 200 година. На основу свих спроведених истраживања, сабирања материјала, стратиграфије, и свега што може да користи за проучавање једног овако комплексног проблема, дошло се до закључка да је манастир насилно страдао, највјероватније у Самуиловом походу на Котор почетком 11. вијека, када су и украдене мошти Светог Трифуна. У слоју који је садржавао извјесну количину гара и рушења с почетка 11. вијека, пронађен је новац Отона Трећег (983–1002),²⁰ (сл. 5), керамика, посебно фрагменти амфора рађени у Јужној Италији (тип „Отранто 1“)²¹ (сл. 6), а затим и неки метални предмети: кресива, свјећњаци, као и наушница с једном јагодом и два коленца, рађена у техници филиграна и гранулације, која се датује у 10-11. вијек (сл. 7).

Посебан археолошки налаз, и доказ да су Самуилови солдати били на овом мјесту, јесу бугарски знакови формирано од дуплог квадрата повезаног линијама, које је неко од војника на темељима срушеног обуженог зида манастира урезао, и који и данас стоје као свједочанство овог догађаја. Такви графити се сријећу међу налазима на Великом Пијеску код Бара²², Драчу и Мајсану²³, а издвојили бисмо неке бугарске знакове

¹⁹ Иако се из досадашње литературе не види да ли и у којој је мјери постојећа црква саграђена на темељима цркве из 13. вијека, не би се рекло да је грађевина којој је припадао натпис епископа Неофита могла да буде друкчијих размјера. План цркве у Богдашићима је разлог више за усвајање идеалне реконструкције схеме рашке архитектуре при реконструкцији храма на Превлаци: Кораћ, В. остаци манастира... стр. 145.

²⁰ Zagarčaniin, M. *O nekim rezultatima novih arheoloških istraživanja na Prevlaci kod Tivta*, Историјски записи, година LXXXIX, 3-4, Podgorica 2016, 46-87.

²¹ Arthur, P. R. Auremma, *A search for italian wine. Middle byzantine and later amphoras from southern Puglia, Italy*, in INA Quarterly, 23.4 (1996), 1997, 14-17.

²² Загарчанин, М. *Ранохришћанска...* стр. 40, сл. 1, 1-2.

²³ Фисковић, Ц. *Античка насеобина на Мајсану*, Прилози повјести умјетности у Далмацији 24, 1984, 5-25.

секундарно уклесане на византијском ступчићу.²⁴ Након тога, манастир је постао руина, и више се у латинским списима није помињао, све до 1346. године када је папа тражио од цара Душана да врати манастир католицима, иако је већ сто година постојао као православни манастир, и иако је страдао прије велике подјеле хришћанства 1054. године.

Древно мјесто са огромном хришћанском традицијом, која сеже од 4. вијека, изванредан природни и геостратешки положај, инспирисали су светитеља да управо овдје обнови руине једог бенедиктинског манастира и да оснује Зетску епископију. Када бисмо са ове дистанце покушали да испратимо почетне замисли протомајстора, морали бисмо да замислимо одређену елевацију оронулих зидова који су остали у добром стању. За разлику од систематског разграђивања манастира у 15. вијеку²⁵ и одношења материјала на све стране, посебно за изградњу фрањевачког манастира на шкољу Госпа од Отока, овдје је, судећи по археолошким остацима, било довољно очуваних зидова како би се могла преуредити базиликална основа старијег храма која је имала дрвену таваницу, и направити нова концепција цркве уписаног крста, али на старим основама.

Геологија острва је флишног карактера, састављена од низова компактних седиментних стјеновитих жила, међу којима се најчешће смјењују лапор пјешчар и глинени шкриљци. Терен је у паду према западу и сјеверозападу за око 15 степени, што је условило да се ради формирања касноантичког гробља нивелише велика количина земље западно од припрате, а гробље налази на цијелом простору који обухвата и средњовјековни храм (све фазе) и источније од храма према цркви Свете Тројице, и западно од храма према колском путу и бунгаловима у првој линији поред мора. Насип указује на острвско поријекло, што закључујемо на основу геолошких карактеристика. Преко касноантичког слоја сачуван је танак рановизантијски слој, који свједочи о неком рушењу. Следећи слој је веома поремећен, карактерише га материјал 9. вијека, углавном дјелови амфора и кухињске грнчарије.²⁶

Темељи храма на сјеверној страни рађени су од крупнијих блокова лапорца, извађеног са лица мјеста (101). Приликом промјене концепције источног дијела који је у прероманици састављен од три полукружне апсиде зидане на јаким полукружним темељима, у 13. вије-

²⁴ Комша, М., *Знаци на римско – византиско колоне*, *Dacia revue Arheologique et Histoire ancienne*, n.s. VI, 1962

²⁵ Zagarčanin, M. *O nekim rezultatima novih...* 63, 66.

²⁶ Negreli C., *le anfore medievali in Dalmazia, Adriatico altomedievale (VI-IX secolo)*, *Scambi, porti, produzioni*, *Studi e ricerche* 4, 247-284, 264, f. 8-2.; Загарчанин, М. *O nekim rezultatima novih arheoloških istraživanja na Prevlaci kod Tivta*, *Историски записи*, година LXXXIX, 3-4, 2016, сл. 10, T4, T5.

ку олтарске апсиде су озидане ниже, на соклу, од крупнијих блокова камења. Тамо гдје је потреба за јаким темељем прије зидања била израженија, на тим мјестима је темељна зона била знатно виша. На примјер код сјеверног зида сакристије и анекса (103, 201), сјеверног зида цркве (101), и код многих зидова конака и помоћних конструкција (АЦ 300, 400, 500). Темљеи приправе храма у 13. вијеку (107, 108) рађени су веома брижљиво, а да би се осигурала најнижа, и уједно најосјетљивија тачка, на сјеверозападном углу постављени су велики правоугаони блокови од пјешчара и лапорца, прилично брижљиво исклесани.

Начин зидања јужног бочног зида цркве (119) се очувао на југоисточном дијелу, гдје је видљиво шири од сјеверног зида. Овдје је уз овај дио прислоњена трпезарија или епископски двор са цистијерном, а затим су у продужетку постојала улазна врата у цркву у 9/10. вијеку, до којих се долазило степеништем из ходника атријума 512 А, а која су зазидана (512) када је у 13. вијеку озидана двојна епископска гробница (137). Уз овај зид је очуван једини дио оригиналног пода цркве, начињен слагањем танких камених плоча преко основе од фино притесаних лапораца, који су служили као подлога.

У наставку, јужни зид (119) је касније (свакако друга половина 15. или прва половина 16. вијека), разграђен до живе стијене на којој је био директо сазидан – однешени су сви тесаници, појављује се тек у југоисточном дијелу (109) који је унутар цркве и 110 који излази из наоса и формира јужни зид приправе. Али, оба ова дијела (109–110) чине цјелину, значи зид тече даље од западне линије нартекса (108), и није јасно да ли се овдје стварно ради о припрати или је прероманичка базилика била дужа. Ову могућност поткрепљује веза између темеља сјеверног зида (109) рађеног од громадних блокова (свакако у 13. вијеку) и сјеверног зида који тече према истоку (101) и који је прошириван у 13. вијеку, када су у зид „укопаване” нове гробнице са аркосолијумом (104, 105). Ове гробнице се налазе између веома важних конструктивних елемената који су носили свод, и који су додати накнадно –пиластра 101/2 везаног луком са слободностојећим ступцем, од кога је остао укопан темељ попуњен плочама од одломљене стијене (114). Други пиластар се налазио источно од аркосолијума 101/1. То значи да су нешто позније од преуређења урушене прероманичке цркве, тј. када су додати конструктивни елементи који ће држати лукове свода у јужном дијелу, наспрам стубаца 113 и 114, накнадно уметнута два аркосолијума. За њихово зидање кориштен је и камен старије цркве, плоче од пјешчара и лапорца, пуно малтера, али, не знамо како су изгледали када су били завршени, и ово што данас видимо након ископавања је њихова груба обрада, а да су били обложени финијим плочама, са сводом на ступцима, у то не би

требало да сумњамо јер су ово ипак гробови веома важних личности из живота Зетске епископије и митрополије.

Трећи пиластар 101/3, налази се тачно наспрам конструктивног споја западног зида сакристије, зида 102, који је президан у контрафор. Он је, наравно, у доњем темљеном дијелу задржао конструктивну везу, али се његова ширина повећала, што је условило да је потисак на спољни дио иза пиластра 101/3 морао да буде снажан. Последња основа сјеверног пиластра налази се тачно на углу сјеверозападног зида капеле (16. вијек), и „најчиткија“ је (101/4). Заправо, то је потпорни зид, на који је налегао западни зид црквице, а који је спајао пиластар 101/4 и и темељ ступца 115А, озиданог правилно, не укопаног, већ положеног на компактну и сигурну подлогу. Што се тиче темеља јужног ступца (127), наспрам ступца 115А, он је формиран на остацима темеља касноантичке-рановизантијске цркве која је имала прислоњени двојни гроб у југозападном углу. Од темеља ступца који је формиран наспрам ступца 114 остало је веома мало, док је основа ступца наспрам 113 уништена каснијим уповавањима гробова (сл. 9).

Преко сјеверног зида (101) у сјевероисточном углу бочне припрате направљена је гробљанска капела крајем 15. или почетком 16. вијека, када је црква била потпуно срушена. Унутар ове грађевине пронађени су велики аморфни подужни блокови откинутих стијена, који су могли бити масивне гробне плоче (сл. 9).

Припрата храма је президана у 13. вијеку у сјеверном дијелу, гдје је ојачана темељна стопа у дијелу зида 108 и угла са зидом 109. Овдје се на угао наоса, који је президан такође у 13. вијеку, конструктивно нашла сјеверни зид припрате и то у доњој зони, што је веома чудно будући да се тиме добија утисак да је велики дио терена вјештачки снижен. Зидање сјеверног зида припрате (107) рађено је од подужних квадрата, алтернацији црвенкастог и сивкасто-бијелог камена и надовезује се на ојачање зида 109. Овај начин зидања је исти као при зидању олтарског простора за које смо казали да је из 13. вијека (сл. 8).

Изглед пода је очуван само на једном мјесту, уз јужни зид цркве (120). Рађен је од фино углачаних лиснатих сивкасто-бијелих плоча, положених на добро припремљену камену основу која је постављена на стијени. Висина пода се може видјети и у унутрашњој страни јужне бочне апсиде, али овдје је под пробијен гробним укупима мале дјеце, чије су конструкције направљене једноставно, од насатично постављених плоча (сл. 9).

Сакристија (АЦ 200А) има под од керамичких плоча димензија 30 x 30 цм, дебљине око 3 цм, постављене у фином *opus quadratum*. Под од тих плоча је накнадно пробијен рецентним гробним укупима. Зидо-

ви сакристије (103АБ и дио зида 102) су рађени, као уосталом и сви зидови који припадају фази 9/10. вијека, од фино клесаног камена, нешто буњасте обраде, различитих, већих димензија у односу на зидање 13. вијека. Однос сакристије са призиданом просторијом (АЦ 200Б), анексом, остваривао се преко дрвених степеница. Нижа просторија је са спољне стране зидана до нивоа првог хоризонта некрополе са сјеверне стране, а она је датована новцем краља Милутина²⁷. Да би се добио простор (АЦ 200Б) који је по мишљењу професора Јанковића служио као „парацелис“, темељи су спуштени до првог хоризонта гробова са сјеверне стране, а неке гробнице нису диране, већ је сјеверни зид (201) „прејахао“ преко њих оставивши их нетакнуте. Уколико је ово био параклис(?), мада нема апсиду и остале елементе параклиса (живопис итд.), онда би овдје морала бити сахрањена веома важна личност, а сама конструкција гроба указује на то да је овдје почивао угледник. Западни зид објекта 200Б се наслања на спој сјеверних зидова цркве (101 и 109), што је веома важно јер се ова конструктивна веза додато ојачава (највјероватније у 14. вијеку). Уз његов западни зид се гради контрафор (203), који није положен на стијену већ на шут са опиљцима од клесања, док је темељна стопа прилично непоуздана. Такав случај је и са контрафорима на јужној страни, постављеним у атријуму зграде (511 и 504), одакле су подупирали јужни зид цркве. Сви контрафори су грађени као и олтарски простор, у алтернативи црвеног и бијелог камена, дерсовани, са извученим оштрим линијама у свјежем малтеру, по средини фуга. Са крова објекта 200Б („парацелис“ ?) кишница је одвођена системом каналића направљених унутар контрафора (203), тако да је вода отицала у зидани одвод (206) а затим у канал (207), који је ишао према сјверозападној страни, преко гробља. Циљ овог система је био првенствено да се гробље заштити од плавлјења, и да се кишница скупља у базену који је уништен изградњом бунгалова.

Канал је урађен од лиснатих плоча и њима и покривен, а као сполије у бочним зидовима уграђени су комади прероманичке камене пластике (дјелови прозорских транзена и један лоше читак натпис са греде епистиљона?).

О олтарском простору и начину градње смо већ говорили. Приказали смо фазе зидања старије и млађе цркве, и дјелова градњи гдје су старији зидови и темељи искориштени за обнову, а гдје је морало доћи до презиђивања. Друга постројења у овом дијелу нећемо описивати, али ћемо у цртама резимирати обнову цркве из 13. вијека:

1. Комплетно је президан олтарски простор у 13. вијеку, што се највише види по начину зидања који се разликује од начина зидања у 9/10. вијеку.

²⁷ Загарчанин, М. *О неким резултатима нових археолошких истраживања* сл. 16а, 16б

2. Сјеверни зид је већим дијелом сачувао темељни правац, да би у новој концепцији храма нагло прекинут (веза зидова 101 и 109). Овдје је зидање настављено много јачим и ширим каменним блоковима који су статички обезбиједили угао западне фасаде.

3. Умјесто стубова, који су ондешени у Котор за градњу цркве Светог Трифуна²⁸, зидани су ступци, а на могућност да су неки од стубова рашчлањивали припрату указују остаци полумљених стубова рановизантијског поријекла.

4. Базилика из 9/10. вијека која је имала дрвену таваницу преуређена је у цркву уписаног крста, тако што је између стубаца 113, 115А, 127 и 123 формирана купола.

5. Дозиђују се пиластери (101/1-4) са сјеверне и са јужне стране (121А, 135) који су са слободностојећим ступцима формирали лучни свод на бочним странама.

6. Презиђује се припрата и ојачава се монолитним каменним блоковима.

7. Уз сакристију 200А призиђује се објекат 200Б, који је можда имао функцију параклиса, поплочан каменним подом.

8. Дозиђују се контрафори, зидани у алтернацији црвеног и бијелог камена, са основном улогом да подупру зидове обновљене цркве и да јој обезбиједи стабилност услед формирања куполе.

9. Да је црква систематски разграђивана након пресељења митрополије у манастир Пречиста Крајинска, свједочи огромна гомила шута са сјеверне стране (настала као дио систематског разграђивања цркве и одношења готовог материјала за зидање других цркава у окружењу). У њој је пронађен и велики број комада фресака карактеристичних за зидно сликарство српске средњовјековне државе друге половине 13. вијека, затим стотине комада квадера од сиге (димензија 30 x 15 и 25 x 10 cm), дјелови зидова карактеристични за зидање цркве у 13. вијеку на којим постоје трагови живописа на лицу зида.

10. Другостепенa камена пластика откопана на цијелом простору цркве: дјелови портала, розете, конзола аркадних фризова, октогонални стубићи прозора са уклесаним ћириличним именима, дјелови кордонски вијенца, полустубића са тамбура куполе осмостраног облика и других елемената; пружа нам могућност реконструисања детаља црквеног објекта из 13. вијека.

У овом раду смо се укратко бавили „археологијом архитектуре“ цркве Светог архангела Михаила на Превлаци. Закључци су донијети на основу великог броја покретне археолошке грађе и архитектонских цјелина који су овдје приказани у одабраном броју, што не искључује

²⁸ Исти, н.д., стр. 51.

могућност још већег броја анализа (западни дио припрате, источни дио са гробницама и темељима цркве 9. и 13. вијека, манастирском трпезаријом, атријумом, гробљима из различитих периода итд). О рановизантијској базилици нисмо говорили јер ово питање захтијева посебан рад. Оно што је евидентно јесте да је базилика постојала на овом мјесту и да су њени темељи и траса, а можда и темељи иза апсиде, искоришћени за прероманичку цркву, што је случај код великог броја цркава овог периода које се трансформишу у прероманичке храмове. Поменимо Светог Теодора у Бару²⁹, цркву Пресвете Богородице у Будви³⁰, Свете Марије Колеђате у Котору³¹.

Mladen ZAGARČANIN

ARCHITECTURAL ARCHAEOLOGY ON THE EXAMPLE OF THE CHURCH OF ST.MICHAEL THE ARCHANGEL IN PREVLAKA

Summary

In this paper, we discuss the archeology of architecture on the example of the monastery of St. Michael on the Prevlaka island in Boka Kotorska. This part of archeology is almost unknown to archaeological science in Montenegro, and it is based on the experience of researching the Old Town of Bar in the period between 2004 and 2012, although it has been present in European archaeological science for decades. The Church of the Saint Michael on Prevlaka is a multi-layered building, which was systematically researched in 1956. and 1957, and in the period between 1997. and 2005, when it was completely excavated. It was built on the foundations of an early Byzantine church from the 6th century, and in the 9th or 10th century, it was remodeled for the Benedictine monastery, which was demolished in the first half of the 11th century. Around 1220, the ruined remains of the basilica were rebuilt for the purpose of the bishopric of Zeta, which was enthroned on Prevlaka in this period. In the paper, we tried to show the methods of masonry of both eras, which especially refers to the altar area, which, according to new studies, was rebuilt on the foundations of an older basilica from the 9th/10th century. Also, primarily on the basis of comparing the vertical and horizontal stratigraphy, the genesis of the remodeling of its interior is followed, with all the main characteristics that allow us to understand how the architectural conception of the worship space changes, that is, how the church gets a new altar, dome, modified narthex, building from the north side etc.

²⁹ Bošković, Đ. *Stari Bar*, 1962, 11, 12.

³⁰ Јанковић, Ђ. *Српско Поморје 7–10. стољећа*, Београд 2007, 93–95

³¹ Milka Čanak, M. *Arhitektura Nemanjinog doba II*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture SR Srbije, Beograd, 1989.

Литература

- Arthur, P. R. Auriemma, *A search for italian wine. Middle byzantine and later amphoras from southern Puglia, Italy*, in *INA Quarterly*, 23.4 (1996), 1997, 14–17.
- Bošković, Đ. *Stari Bar*, 1962.
- Baudo, F. Grandi, E. Bagato, C. Fresia, *The fortifications of Bar-archaeological evidence from gate 112. The archaeology of abandoned town*, in: Sauro Gelichi et al (eds.), *Stari Bar, Firenze*, 2006, 33-82.
- Gelichi, S., et al, *Stari Bar, Preliminary report, The Archaeology of an Abandoned Town, The 2006. Project in Stari Bar, Firenze*, 113–128.
- Gelichi, S., Negreli, C. 2007. *Produzione, circolazione e consumo tra VI e IX secolo: dal territorio frl Padovatera a Comachio, Comachio ed il suo territorio tra la tarda antichità e l'alto medioevo, Uomini territorio e culto dal l'antichità all'alto medioevo*, Comachio
- Zagarčaniin, M. *Antička i ranovizantijska arheološka svjedočanstva na Svetomiholjskoj Prevlaci kod Tivta*, Nova antička Duklja VI, Podgorica 2015, 109–157.
- Zagarčaniin, M. *Nova istraživanja rimske i ranovizantijske vile na lokalitetu Mirišta u Petrovcu*, Nova antička Duklja V, Podgorica 2014, 19–58.
- Zagarčaniin, M. *Srednjovjekovni grad Svač. Rezultati iskopavanja 2012. godine i nova zapažanja*. Nova antička Duklja VIII, JU Muzeji i galerije Podgorice, Podgorica 2017.
- Zagarčaniin, M. *Ranohrišćanska crkva na Velikom Pijesku*, Bar, 2012.
- Janković, M. *Saborne crkve Zetske episkopije i mitropolije u srednjem veku*, *Istorijski časopis knj. XXXI* (1984), 199–204.
- Јанковић, Ђ., *Саборни храм Светог арханђела Михаила манастира Иловице, Древнохишићанско и светосавско наслеђе у Црној Гори – Цетиње*, Митрополија црногорско-приморска, Београд, Институт за теолошка истраживања ПБФ, 2010.
- Јанковић, Ђ. *Српско Поморје 7–10. стољећа*, Београд 2007.
- Комша, М., *Знаци на римско–византиској колони*, *Dacia revue Arheologique et Histoire ancienne*, n.s. VI, 1962
- Милинковић, М. *Резултати археолошких ископавања вишеслојног налазишта у луци Росе 1998. г, са посебним освртом на налаз копче типа „Коринт“*, *Музејске свеске 4/5*, Херцег Нови, 2000, 26–39.
- Милинковић, М. *Росе – Мало Росе, Бока Которска - античко/касноантичко насеље и средњовековна црква*, ГСАД 13, Београд 1997, 167–179.
- Negreli C., *le anfore medievali in Dalmazia, Adriatico altomedievale (VI–IX secolo)*, *Scambi, porti, produzioni*, *Studi e ricerche* 4, 247–284, 264, f. 8-2.
- Gelichi, S., Guštin M. (eds.), *Stari Bar, The Archaeology Project 2004, Preliminary report*, Firenze, 2005.
- Gelichi, S. (ed.), *The 2005 Project in Stari Bar, The Archaeology of an Abandoned Town*, Firenze, 2006.

Sauro Grandi (ed.), *Stari Bar. The Archaeology Project 2006-2007. A town through the ages. The 2006-2007 Archaeological Project in Stari Bar*, Firenze, 2008.

Stari Bar. „Storie di una città“. Gelichi, S.; Zagarčanin, M. (eds), *Stari Bar tra antichità ed epoca moderna attraverso le ricerche archeologiche*. Firenze 2013.

Calaon D., E. D'Amico, S. Fresia, *Archaeological sequences and pottery: A case study (uts 8b)*, *Story of an abandoned town, Stari Bar, Archaeological project in 2005*, a cura du S. Gelichi, Firenze 2006, 58-62

Stari Bar. „The Archaeology Project 2004“. Gelichi, S.; Guštin, M. (eds.), *Preliminary Report*. Firenze 2005.

Stari Bar. „The Archaeology of an Abandoned Town“. Gelichi, S. (ed.), *The 2005 Project in Stari Bar*. Firenze. 2006.

Stari Bar. *The Archaeology Project 2006–2007, A town through the ages. The 2006–2007 Archaeological Project in Stari Bar* by Sauro Gelichi. Firenze 2008.

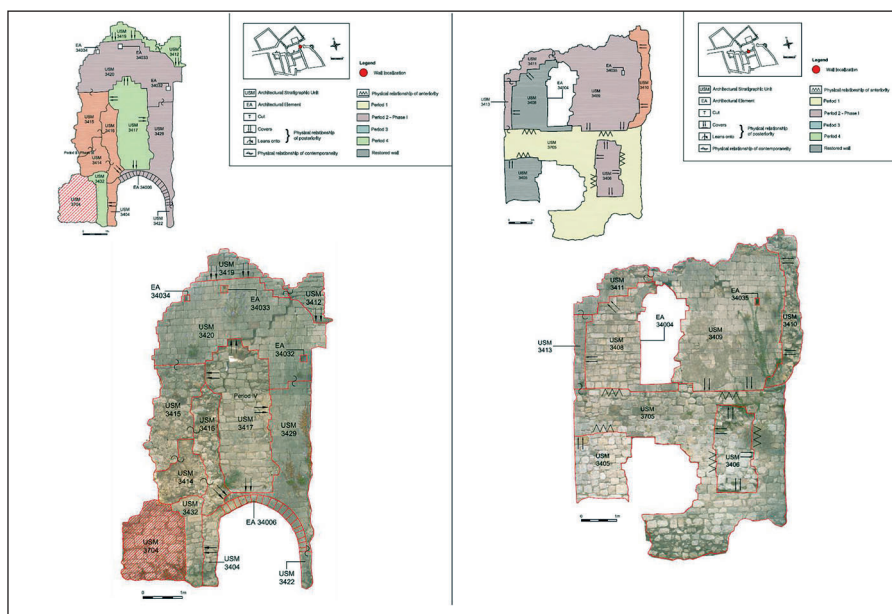
Stari Bar. «Storie di una città». Gelichi, S.; Zagarčanin, M. (eds), *Stari Bar tra antichità ed epoca moderna attraverso le ricerche archeologiche*. Firenze 2013.

Фисковић, Ц. *Античка насеобина на Мајсану*, Прилози повјести умјетности у Далмацији 24, 1984, 5–25.

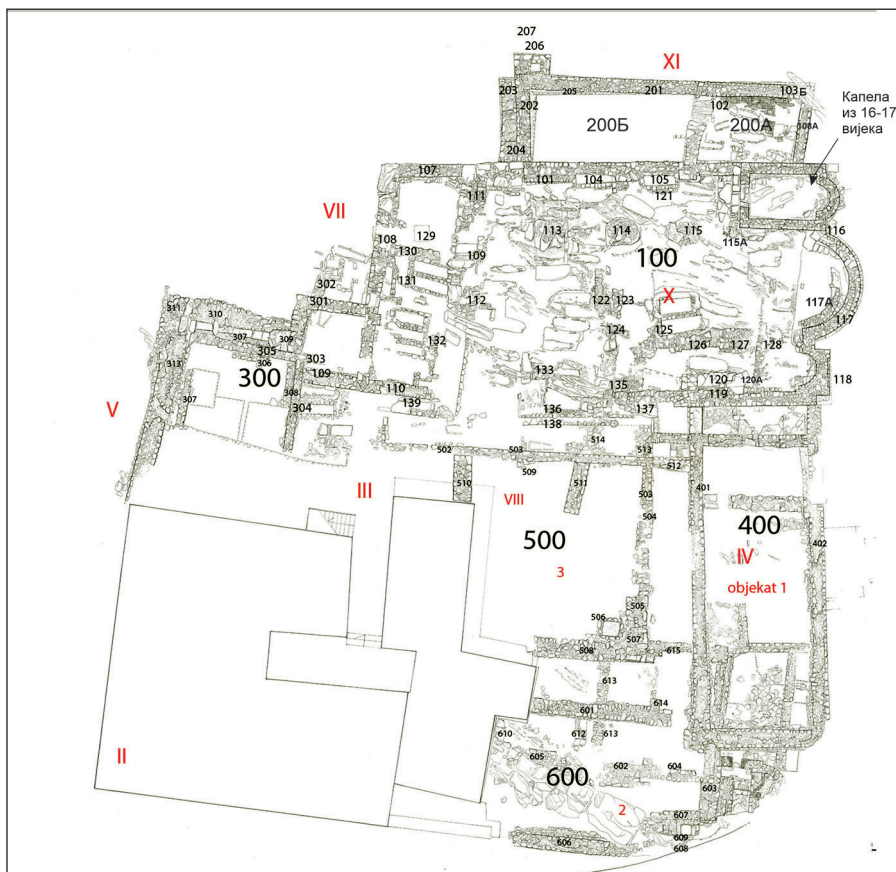
Срногорчевић, М. *Архитектурни фрагменти на Превлаци*, *Starinar* 1890, god. VII, br. 1, str. 22–29.

Срногорчевић, М. *Miholjski zbor u Boki Kotorskoj*, 1893, god. X, br. 1–2, str. 1–73. M.

Срногорчевић, М. *Starinske grobnice na Prevlaci*, *Starinar* 1892, god. X, br. 2, str. 55–66. I.

Сл. 1. Света Катарина, Стари Бар (вертикална стратиграфија).

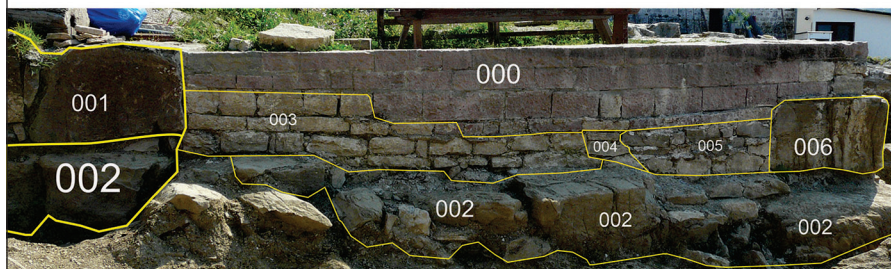
Сл. 2. Основа манастирског комплекса са нумерисаним архитектонским цјелинама.

1. Сјеверни зид припрате

2. Сјеверни зид припрате

3. Сјеверни зид припрате, са фазама градње и поправкама.

4. Западни зид припрате

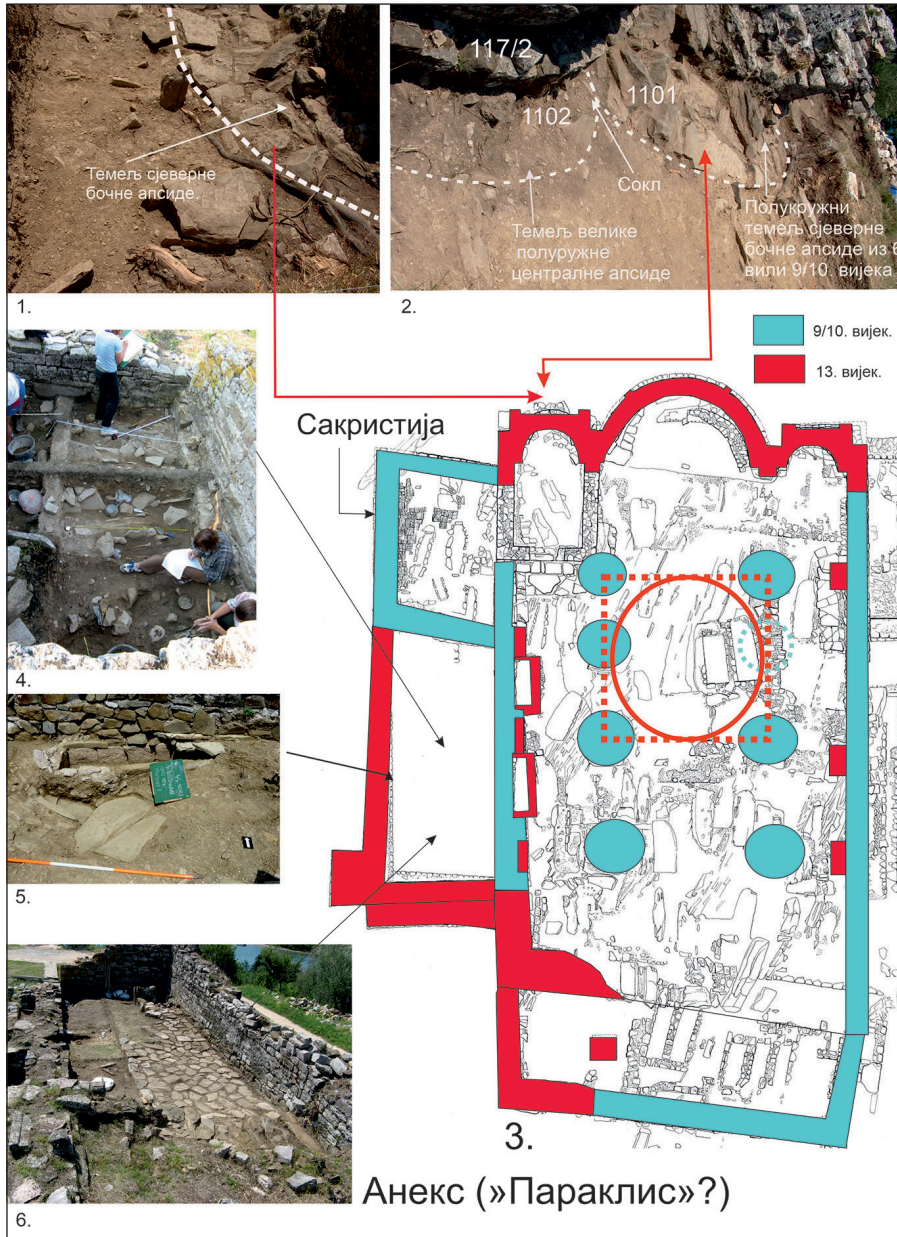
Сл. 3. Сјеверни зид припрате, са фазама градње и поправкама

Сл. 4. Начини зидања манастира у IX и X вијеку.

Сл. 5. Начини зидања цркве у XIII вијеку.

Сл. 6. Анекс

Сл. 7. Сјеверни зид параклиса, канал и контрафор.

Сл. 8. Идејно рјешење спољњег дијела олтара обновљеног храма у XIII вијеку

А

Б. ПОЛУОСТРВО ПРЕВЛАКА СВЕТОГ АРХАНГЕЛА МИХАИЛА

Сл. 9. Табла: Полуострво Превлака